

A *séd* és ami körülötte folyik

A *séd* földrajzi köznévi etimológiai és történeti vizsgálata*

2. rész

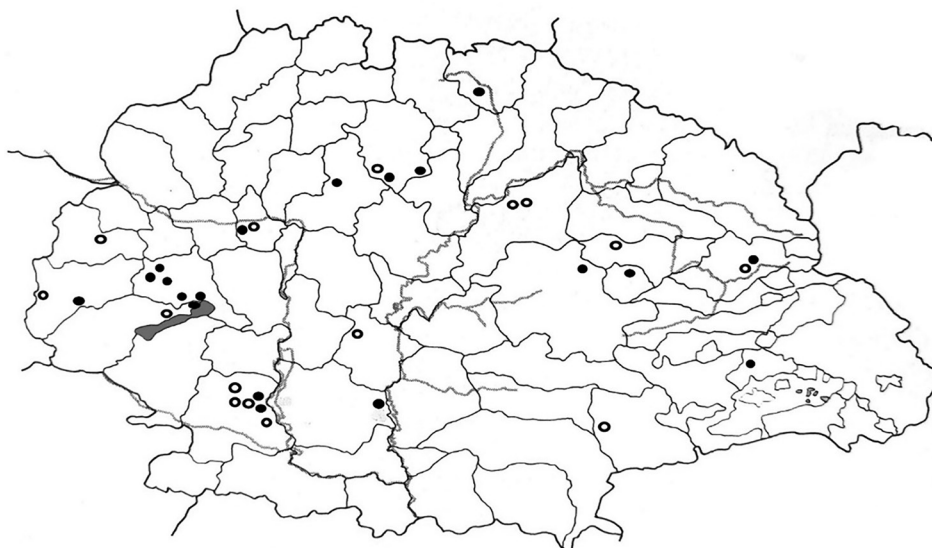
5. A földrajzi környezet szerepe

A földrajzi környezetnek mint nyelven kívüli tényezőnek a figyelembevétel a földrajzi köznevek vizsgálatában megkerülhetetlen vizsgálati szempont. Számos tanulással járhat a szavak elterjedésének, egy adott területen a lexikális sokszínűségnek, a szinonimitás mértékének a tekintetében. Ezen kívül a földrajzi köznevek jelentésének a meghatározásában is segíthet. A következőkben a *séd* szónak a teljes nyelvterületen való elterjedését és elterjedési területének a természeti környezetét mutatom be.

Az ómagyar korban a szó leggazdagabban a Dunántúlon (azon belül Baranya és Veszprém vm.-ben, egy-egy adattal Esztergom, Sopron, Vas, Zala vm.-ben) adathozható; másrészt, bár nem ilyen sűrűséggel a nyelvterület keleti részén (Szabolcsban, Biharban, Kolozsban, Szilágyban, Dobokában, Erdélyi Fehér, Krassó vármegyében). Északon (Nógrádban, Gömörben és Sárosban) és délen mindössze 1-1 adattal (Bodrog, Csongrád) jelenik meg. Az ország középső, síkvidéki részéről viszont hiányzik a szó (l. 1. térkép).

1. térkép

A *séd* helynevekbeli előfordulása az ómagyar korban (● = víz, ○ = egyéb)

* Az első részt l. MNy. 2021: 336–345. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.3.336>

Ezek után megvizsgáltam az ómagyar kori *séd*-ek domborzati környezetét egyenként lokalizálva mindegyiket. Azok a területek, ahol az ómagyar korban előfordul, mind dombos vidékek, 100–600, azon belül zömében 200–400 méter magasságúak. Az általam elemzett anyagban az egyetlen kivételt a Bodrog megyei, Zenta mellett lokalizálható *Séd* vízfolyás jelenti, mely viszont sík vidék. Ezt az adatot azonban a KMHSz. csak kérdőjellel felelteti meg a *séd*-nek (1224/291/389: iuxta ripam *Sedum*). GYÖRFFY ERZSÉBET, bár kevesebb adat alapján, hasonló eredményre jutott, azt írja, hogy „az elemzett nevek által megnevezett patakok 300–600 méter magas környezetben fekszenek.” (2011: 103). Feltételezhetjük tehát, hogy ennek az ismeretlen eredetű szónak lehetett egy specifikusabb jelentése is – ’kis, dombvidéki vízfolyás’ –, melyben a vízfolyás mérete és a domborzati környezete lehetett a meghatározó. A szó által jelölt objektumok között találunk források által tápláltakat és nagyobb folyók mellékvizét egyaránt (pl. a Gömör megyei Hideg-séd a Gortva mellékvize), ez tehát nem lehetett külön specifikuma a jelentésnek.¹ A szó területi elterjedtségével ez a jelentésmeghatározás összhangban áll, illetve arra is magyarázatul szolgál, hogy miért nem terjedt el a *séd* az egész nyelvterületen (szemben például a *patak*-kal, melynek jelentésváltozása révén a használata is kiszélesedett, vö. HOFFMANN 2003). A földrajzi környezet meghatározó voltát mutatja például az *ér* is, melynek Árpád-kori területi eloszlásából arra lehet következtetni, hogy az pedig éppen az Alföldön, illetve az alföldi jellegű síkvidékeken folyó vizeket jelölte (GYÖRFFY 2011: 89).

Mivel a területileg kötött, nyelvjárási szavak jobban ki vannak téve a változásoknak, kihalásnak, mint az általánosan elterjedt, köznyelvi szavak, a *séd* szó köznévként való elavulása a nyelvterület nagy részén, szintén jól érthető folyamat. Ma köznévként az ÚMTsz. adatai szerint csak Veszprém és Tolna megyében, egyetlen adattal Háromszék megyében regisztrálható; helynevek részeként természetesen ennél nagyobb területen (de szintén a Dunántúlon, legsűrűbben pedig Veszprém megyében). Tehát azt mondhatjuk, hogy erősen visszaszorult a használata mind használati körét tekintve, mind területi elterjedését tekintve.

Egyes szavak területi elterjedésére vonatkozóan a jelentésmező elemeinek együttes vizsgálata alapján adhatók megnyugtató válaszok, mivel a szavak térbeli terjedését a jelentésmező más elemeinek időbeli és térbeli viszonyai is meghatározzák (vö. BÁBA 2016: 88). Maga a szómező – a vízrajzi közneveké – az ómagyar korban jelentős módosuláson ment át (vö. KÁLMÁN 1967; HOFFMANN 2003), ami a *séd* használatát is befolyásolhatta. Az uráli korból származó *jó* ’vízfolyás’ lexéma inkább csak területi elterjedtségében térhetett el a többi korabeli vízrajzi köznévtől, specifikus jelentése ugyanis nem volt. Kísszámú adata az északkalei-keleti nyelvjárási területre koncentráldott (GYÖRFFY 2011: 100–101). Az uráli ősiségű *víz* elem a nevek többségében csupán a helyfajtaba sorolás eszközévé vált, már létező víznevekhez (gyakran jövevénynevekhez) kapcsolódva látja el ezt a feladatot (pl. *Eger vize*, *Ida vize*, *Tarca vize*). A specifikus jelentésűek közül a vitatott, de valószínűleg finnugor eredetű *ér* Árpád-kori területi eloszlásából arra lehet következtetni, hogy az az Alföldön, illetve az alföldi jellegű síkvidékeken folyó vizeket

¹ VÖRÖS OTTÓ szűkebben határozta meg a *séd* jelentését a Vas megyei vízrajzi közneveket vizsgáló tanulmányában: „olyan kisebb csörgedező, állandó folyóvíz völgyekkel tagolt területeken, amelyet források táplálnak.” (1999: 46). Azt talán érdemes volna megvizsgálni, hogy ez a Dunántúltra érvényes lehet-e, de a teljes magyar nyelvterületen ez adatokkal nem támasztható alá.

jelölte, és olyan vizeket jelölt, melyeknek a vízmennyiségét nagyobb víz táplálja, szabályozza (GYÖRFFY 2011: 89). A csuvasos török eredetű *sár* az ország különböző pontjain bukkant fel (i. m. 94). Az ugor kori *ág* csak három régióban: a Duna mentén Győr és Komárom vármegyékben, a Dráva mentén Baranyában és Biharban (i. m. 95). A szintén ugor kori *fok* nagyobb vizek mentén, a Duna alsó szakaszán és a Dráva mellett, a Tisza mellett Hevesben, a Maros mentén Csanád megyében, a Fekete-Körös környékén Biharban, továbbá Békésben (i. m. 96). A belső keletkezésű *aszó*-ra igen kevés adat van az Árpád-korból, ezek pedig szétszórtan találhatóak, nem összpontosulnak egy-egy területen (i. m. 100). Két szláv jövevény, a *maláka* 'mocsaras víz' és a *sevnice* 'savanyúvíz' használata korlátozódott az átadó szláv nyelvvel való érintkezési területre: ez a szlovák *sevnice* esetében pár észak-magyarországi megye, a szerb-horvát vagy szlovén *maláka* esetében Baranya (i. m. 97–99).

Tehát az ómagyar korban a következő változások történtek a szómezőben: kihalt az alapnyelvi eredetű és általános jelentésű, ám erősen területhez kötött *jó* és az *igy* ~ *ügy* (amennyiben létezett, vö. PELCZÉDER 2017). A *víz* ~ *vize* többnyire csak a helyfajtába sorolás eszközévé vált. Ezzel szemben a szláv eredetű és kiszélesedett jelentésű *patak* viszonylag gyorsan az egész nyelvterületen elterjedt, és ilyen általános szerepben az Árpád-korban más 'vízfolyás' jelentésű szóval nem is lehet számolni (HOFFMANN 2003). Kerültek be más új vízrajzi köznevek is a nyelvbe a szlávból (*sevnice*, *maláka*), de ezek szorosan területi kötöttségük és specifikus jelentésük voltak és maradtak. A többi speciális jelentésű lexéma viszont, jelentésének megfelelően, különböző területeken elterjedt volt. Ezek közé illeszkedik a *séd* is.

Visszatérve ahhoz a kérdéshez, hogy egy ómagyar kori földrajzi köznévi jelentésének meghatározásában milyen fogódzóink lehetnek: a *séd* példája azt mutatja, hogy a 'kisebb vízfolyás' jelentés további szűkítését a szó elterjedési területe és a földrajzi környezete tette elsősorban lehetővé.

6. A szó etimológiája

A szó származását illetően a 19. századtól egészen eltérő elképzelések merültek föl, mai etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek tartják. A történeti szóföldrajzi és a jelentéstani vizsgálat az etimológia kérdésében is előrelépést jelenthet. Nézzük meg először a korábbi elképzeléseket!

A CzF. – a *sé* alakot is a *séd* változatának tartva – hangutánzó eredetűnek véli, azt állítva, hogy az „suhogásától, sebes folyásától vette nevét”. EDELSPACHER szerint maga a *sé* volt az alapszó, melyből *-d* kicsinyítő képzővel jött létre a *séd* (1876). A *sé*-t pedig egy eredetibb **sěj* ~ **saj* alakra vezet vissza (a *taré* ~ *taréj*, *paré* ~ *paréj* analóg változatokkal érvel), és a törökben véli megtalálni a megfelelőit (l. oz., ad. tör. *čaj* 'patak, folyó; állóvíz') (i. m. 193–194). A szerző egyetlen magyar nyelvi adatot hoz erre az alakra – 1224: In rivulo, qui dicitur *Csaj* (vö. JERNEY 1854: 22) –, azonban ez a helynév nem tartozik a *séd* adatsorába. A CzF.-szótár és EDELSPACHER (1876: 195) is etimológiai kapcsolatot feltételeznek a *séd* és a *sió* szavak között: a *sé* szó származékának tartva mindkettőt. A *séd* történeti adatai azonban azt mutatják, hogy nem volt a szónak egy szótagos, magánhangzóra végződő változata, így hangtörténeti szempontból nem fogadható el a *sé* alakból kiinduló fenti két etimológia.

Itt érdemes megemlíteni és fontolóra venni a WOT. által újra felvetett török eredeztetés elképzelését is: RÓNA-TAS ANDRÁS szintén összefüggést lát a *séd* és a *sió* szavak eredete között, véleménye szerint mindkettő ótörök töre vezethető vissza; a *séd* a **šiw* (< **sib*) 'víz' jelentésű szóból a magyarban *-d* képzővel alakult (728–730).

BUDENZ JÓZSEF szerint a szó az alapnyelvi eredetű *siet* igenévi származéka (az igenév létrejöttére párhuzamos példaként hozza a *tét* és *ét* szavakat), és a vízrajzi köznévi 'folyó, folyásban lévő' jelentésű (1873–1881: 342). Más, rokon nyelvi példát is említ: véleménye szerint ugyanezen igéből alakult a mordvinban és a cseremiszenben is vízrajzi köznévi (i. h.). BUDENZ feltevésének ellentmond az, hogy a *siet* igének olyan tőváltozatát, melyből a *sé-t* alak létrejöhethetett volna, nem tudjuk kimutatni (vö. MSzFE.); másrészt az igenévből főnevesült 'vízfolyás' jelentésű földrajzi köznevek jellemzően folyamatos melléknévi igenévi alakból jönnek létre (vö. *csorgó*, *folyó*). MUNKÁCSI BERNÁT is elfogadta BUDENZ feltevését (1883: 444).

A fenti etimológiákban az a közös – ha más úton is haladnak tovább –, hogy egy *sé* alakból próbálnak kiindulni. Ilyen történeti adat azonban, mely bizonyíthatón összefügg a *séd* vízrajzi köznévvvel, nincsen. A FNEsz. a Vas megyei *Sé* település nevének (1404: *See*) eredetével kapcsolatban felveti ugyan az összefüggést (igaz *séd* > *sé* irányban!), de a helynév adatsorában *d*-re végződő változatot nem találunk.

A TESz. a szónak mind a finnugor töre való visszavezetését (a *siet* igével való összekapcsolását), mind török származtatását elveti; a szót ismeretlen eredetűnek tartja. Az EWUng. átveszi a TESz. által képviselt álláspontot. Mindkét szótár szerepeltet azonban az adatközlő részben *g*-re végződő neveket is (1306: *Hidegsy*, 1395 k.: *seg*, 1548: *Nyirszeg*; TESz.), majd ezekről azt állapítja meg, hogy másodlagos változatok, és a *ség* 'domb' szónak vagy az ezzel összefüggő *-ség* képzőnek az analógiás hatását mutatják (TESz.). A két szó összekapcsolása egyúttal új etimológizálási lehetőséget is nyitott.

PESTI JÁNOS úgy vélte, hogy érdemes alaposabban is megvizsgálni a *ség* és a *séd* szavak összefüggését, melyet érintőlegesen felvetett a TESz. (1987). PESTI a két lexéma szóföldrajzi kapcsolatának a tisztázásával próbált közelebb jutni a megoldáshoz: a dél-dunántúli (Baranya, Tolna, Somogy, Zala megye és Veszprém megye Tapolcai járása) megyei gyűjtésekből kigyűjtötte a *ság*, *ség* (*segg*), *séd* szavakat tartalmazó helyneveket. A nevek vizsgálatának a tanulságait a következőképpen fogalmazta meg: „Nem lehet véletlen egybeesés, hogy a *séd* (*sid*) vízrajzi köznévkünk a Dél-Dunántúlon (Zala megyét kivéve?) azon a területen maradt fenn, ahol a *ság*, *ség* (*segg*) ma is kimutatható. [...] Ha figyelembe vesszük, hogy a *séd* történeti adataiban a *seg* is olvasható, joggal feltételezhetjük: a *ség* és a *séd* etimológiailag kapcsolatban van egymással” (PESTI 1987: 51). Feltevését azzal is megerősíti, hogy több *ság*, *ség* 'domb' közzót tartalmazó helynévről kimutatja, hogy azok víznévre vezethetők vissza, abból metonimikusan keletkeztek. GYÓRFFY ERZSÉBET továbbgondolandónak véli a PESTI által adatokkal is alátámasztott etimológiai kapcsolatot a *séd* és *ség* szavak között (2011: 102–103).

BALÁZS JÁNOS a korábbiakhoz képest új ötlettel állt elő: szerinte a *séd* szó a *szó* ige *s* kezdetű nyelvjárási változatából keletkezett *-l* + *-d* képzővel (1981: 108). Ezt a feltevését arra alapozta, hogy a szót azonosnak vélte az először a Veszprémvölgyi apácák Kálmán-kori renovációjában felbukkanó *Sild* névvel (1981: 108), mely a Tolna megyei Madocsa közelében található szigetnek és kikötőnek, illetve valószínűleg valamilyen víznek, egy

Duna-ágnak a neve volt (vö. PAIS 1939: 11).² E névnek a következő olvasatai lehettek: *Sild, Süld, Söld, Szild, Szæld*. BALÁZS JÁNOS feltételezése több ponton is cáfolható. 1. Hang- és helyesírás-történeti szempontból. Ilyen írás- és hangváltozatokban a *séd* szó megbízhatónak tekinthető adatai nem jelentkeznek: sem *l*-t tartalmazó, sem *sz* kezdetű, sem labiális magánhangzós változatai nincsenek. Mi magyarázhatná, hogy éppen ebben az egy névben van például *l* mássalhangzó, miközben sem más dunántúli, sem a keleti nyelvjárásterület adataiban ez nem tapasztalható; másrészt sem korábbi korai ómagyar kori, sem mai nyelvjárási adatokban nem fordul elő? 2. Morfológiai szempontból. Amennyiben a szóvégi *-d* képző lenne a *Sild* névben, a 11. században és a 12. század elején ennek inkább a magánhangzós végű *-di*-re végződő alakját várhatnánk, ezzel szemben a *séd* legkorábbi, hiteles forrásból ismert adata – a [*sédi*] – labiális tövéghangzóra végződik. 3. PESTI JÁNOS a jelentéstan oldaláról kérdőjelezte meg BALÁZS JÁNOS érvelését. BALÁZS szerint a Dunántúlon a *Séd* nevű patakok mentén mindenütt találunk kökénybokrokból alakult bozótosokat, ilyen módon indokolható szemantikailag az, hogy a vízrajzi köznév a *sző* ige főnévi származéka, tehát tulajdonképpen ’sövény, szövedék’ jelentésű, hasonlóan a szláv eredetű *Torna* víznévhez (< szl. **trnъ*) (1981: 108). PESTI viszont az írja, hogy a kökény nem vízkedvelő növény, ezért bozóttá sem alakulhatott a patakok mentén (1987: 52). A fenti szempontokat mérlegelve megállapíthatjuk, hogy BALÁZS JÁNOSnak a dunai sziget nevére alapozó és azt további hasonló alakú helynevekkel összekapcsoló etimológiai magyarázata a *séd*-re vonatkozóan elvethető.

Számba véve a szó etimológiáját érintő feltevéseket azt látjuk, hogy egyik magyarázat sem épített a szó ómagyar kori, bizonyosan azonosítható adataira, illetve ezen adatok együttes számbavételére, pedig ezek vezethetnek minket legközelebb a szó forrásához. A 19. századi kutatók még nem ismerhették ezeket az adatokat, részben tévesen azonosított, a *séd* lexemával kapcsolatba nem hozható helynevekre, azokon kívül tájnyelvi példákra hivatkoztak. A TESz. és az EWUng. is közöl olyan adatokat a *séd* és a *ség* szócikkében is, melyek nem tartoznak oda, nincs köziük a szóhoz (pl. 1220 k.: *Scedluc*, TESz. *séd*; vö. *Szedlec* hn., KMHsz. 1.; 1086: *Seę sec* feheę, EWUng. *ség*; vö. *Sisek feje*, PELCZÉDER 2021: 12), másrészt a TESz.-ben nem egyértelmű, nem megfelelő a *séd* és *ség* adatainak az elkülönítése. BALÁZS JÁNOS hipotézise egy teljesen bizonytalan (véleményem szerint ide nem vonható) helynéven, illetve ezen helynevek csoportján alapult. PESTI JÁNOS elemzése pedig alapvetően mai magyar helynévtárak, azon belül is egy szűkebb terület anyagára épült, habár néhány ómagyar kori helynevet is bevont a vizsgálatába.

A szó teljességre törekvően összegyűjtött, megrostált, lokalizált ómagyar kori történeti adataiból kiindulva, a történeti szóföldrajzi és a jelentéstani vizsgálat eredményeit is felhasználva talán az etimológia kérdésében is tehető előrelépés. Mivel olyan, egymástól távol eső területeken élt a *séd*, melyek között kapcsolat, érintkezés nemigen mutatható ki, feltételezhetjük, hogy a szó már a honfoglalás előtt is a szókincs részét képezte. A vizsgálat alapján megállapíthatjuk, hogy a ’kis, dombvidéki patak’ jelentés társítható a *séd* szóhoz. A *séd* és a *ség* ’domb’ szavak ómagyar kori területi elterjedtsége nagyon hasonló,

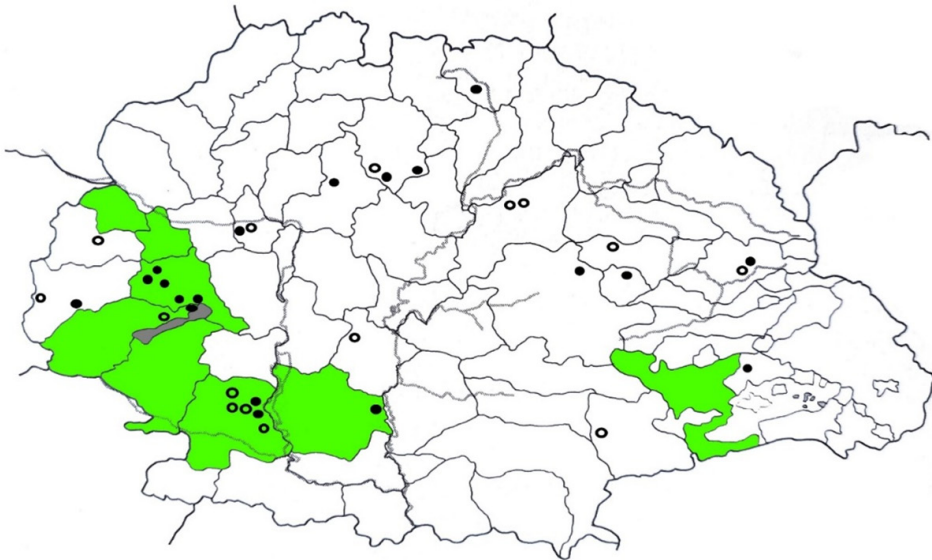
² A *Sild* helynév adatai: 1109: *insulam in sild*, *in ipso portu sild* (ÓmOlv. 16), 1364/1414: *insula Zild*, 1409: *Swold* poss., poss. *Sold*, poss. *Swld*; 1411: poss. *Swld*; 1414: poss. *Zyld*, poss. *Syld*; 1414: poss. *Szeld*, poss. *Zeld*, *insula Zeld*, *insulam Zild*, *insulam Zildtonya*; 1415: poss. *Sywld* (PAIS 1939: 12).

ezek a középkorban közel azonos területeken jelentek meg. PESTI JÁNOS a 19. és 20. századi névgyűjtéseken alapuló dél-dunántúli névanyagot megvizsgálva ugyanezt állapította meg: azaz a *séd* vízrajzi köznév ugyanazokon a területeken maradt fenn, ahol a *ség* is kimutatható. Ennek oka lehet egészen egyszerűen az a nyelven kívüli tényező, hogy hasonló a domborzati környezet. Ám a hasonló földrajzi környezetben nem feltétlenül ugyanazok a földrajzi köznevek vannak jelen, hiszen a szavak területi elterjedtségét – mint láthatuk – több tényező is befolyásolja. Így helyt lehet adni a TESz.-ben és az EWUng.-ban csak analógiás hatásként számbavett, PESTI JÁNOS által azonban komolyan felvetett elképzelésnek, hogy a *séd* és a *ség* etimológiailag is összefügghet. A továbbiakban azt veszem sorra, hogy milyen érvek szólnak emellett, és milyen bizonytalan pontjai vannak a két szó etimológiai kapcsolatának.

A *séd* és a *ség* ómagyar kori szóföldrajza nem cáfolja a szavak etimológiai kapcsolatát. Ha RESZEGI KATALINNak a *ség* ómagyar kori elterjedésére vonatkozó térképét összevetjük a *séd* adataival, akkor a dunántúli megyékben egyértelmű egybeesést tapasztalunk, emellett egy keleten fekvő megyében is adatolható a *ség* (2011: 118) (l. 2. térkép).

2. térkép

A *ség* korai ómagyar kori előfordulásai (megyék) (RESZEGI 2011: 118)
és a *séd* ómagyar kori adatai

A *séd* és a *ség* jelentésében közös, hogy mindegyik természeti objektumot jelöl. Ismerünk példákat arra, hogy ugyanazon földrajzi köznév többféle helyfajta jelölésére is használatossá válik térbeli érintkezés folytán. Például az *aszó* és az *árok* domborzati és vízrajzi köznévi értelemben egyaránt előfordul, a *sár* vízfolyást és mocsaras, vizenyős területet egyaránt jelölhet. Így azt is feltételezhetjük, hogy a *ség* és *séd* esetében az alaki megoszláshoz egy efféle jelentésselkülönülés is kapcsolódott.

A két szóalakról és a hozzájuk kapcsolódó jelentésekről a következőket mondhatjuk: a történeti adatokban eléggé világosan elkülönül a *séd* szó vízrajzi, a *ség* domborzati köznévi jelentésben, már a 11. században egyértelmű a jeleneteskülönbség,³ ami arra utal, hogy az ómagyar kor elejére az alak- és jelentésmegoszlás is lezajlott (feltéve, ha elfogadjuk a két szó etimológiai kapcsolatát). A korai egyértelmű adatok ellenére találunk kevés számú példát *g* végű alakra 'forrás' és 'vízfolyás' jelentésben is, ami utalhat arra, hogy a jelentések differenciációja nem ment végbe tökéletesen, esetleg nem mindenhol; vagy az időben inkább követte a hangalaki elkülönülést. GRÉTSY LÁSZLÓ a szóhasadásról írt monográfiájában azt állapította meg a folyamatok lezajlási sorrendjéről, hogy „az esetek nagyobb részében egy szó alakváltozatokra bomlása megelőzte a jelentéskülönülést” (1962: 58). A *d ~ g* váltakozásnál a képzés helyének a módosulását kell feltételeznünk. GRÉTSY LÁSZLÓ a mássalhangzó-váltakozásra épülő alaki megoszlásoknál ilyen csoportot nem különít el, csak a szórványos változásoknál említ hasonló eseteket (pl. *sudár ~ sugár; habar ~ hadar*) (1962: 182). Nyelvünk ősi és ómagyar kori hangtani változásai között sem találkozunk hasonló jelenséggel, így a magyarázat gyenge pontjának kell tartanunk az alaki megoszlás ügyét. Mivel feltételezhetjük a szavak ősmagyar kori meglétét (a *ség* közszói használatára az ómagyar korból sincsen adat, tehát már akkor elavulófélben lehetett), a hangváltakozás létrejötte is visszanyúlhat az ősmagyar korra vagy akár a finnugor, ugor együttélés korára (ezt az időszakot GRÉTSY a szóhasadás kapcsán nem tárgyalta a teljesség igényével, csak egy-egy kiragadott példát mutatott be [1962: 177–182]). A *ség* szó etimológiájáról szóló bevezető mondat a TESz.-ben és az EWUng.-ben nem tartalmaz egyértelműen határozott állásfoglalást, csak valószínűsíti a szó finnugor eredetét. Finnugor alapalakként a **ćiŋkă* vagy **ćiŋkă* alakot feltételezik (TESz.; EWUng.). A nazális + zárhang kapcsolatból az ősmagyar kor folyamán zöngésüléssel és denazalizációval zöngés zárhang vált (-ŋk- > -g-) – **ćiŋkă* > **ćiŋgă* > *ség ~ ség* – így a *ség* alak hangtanilag jól magyarázható. A rokon nyelvi megfelelőekkel való jelentésbeli egyeztetésnek sincsenek különösebb nehézségei, a szótárak itt azt említik meg, hogy a szó az ómagyar korban köznévként már nem fordult elő.

Mit állapíthatunk meg végül is a *séd* szó eredetéről? Az ilyen rövid szavak esetében általában jó néhány bizonytalanság szokott fölmerülni a szófejtés során. Határozott ítélet a szó eredetével kapcsolatosan ugyan nem tehető, de a fenti – alaki, jelentésbeli, szóföldrajzi – érvek ahhoz véleményem szerint elegendőek lehetnek, hogy ne ismeretlen eredetűnek tartsuk a szót, hanem azt mondhassuk, hogy talán kapcsolatba hozható etimológiailag a *ség* szóval.

Kulcsszók: földrajzi köznevek, ómagyar kor, szóföldrajz, etimológia.

³ Ugyanabban a korai oklevélben mindkét szóalak előfordul, mindkettő latin fajtajelölő köznévvél, és a két hely ugyanabban a megyében lokalizálható: 1086: „ad fontem, qui nominatur Tuhut sedu”, „ad montem, qui vulgo dicitur quoa seg” (DHA. 1: 250) (fordítása: „ahonnét egy forráshoz húzódik, amit Tuhut sedunek neveznek”, „egy hegyhez tart, amit közönségesen Quoassegnek mondanak” (DRESKA 2013: 131, 137).

Hivatkozott irodalom

- AO. = *Anjoukori okmánytár* 1–7. Szerk. NAGY IMRE / TASNÁDI NAGY GYULA. MTA, Budapest, 1878–1920.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár* 1–12. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest/Budapest, 1860–1874.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÁBA BARBARA 2020. A korai ómagyar kori *i* ~ *é* szembenállás vizsgálatának lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelvjárások* 58: 61–79.
- BALÁZS JÁNOS 1981. A *Séd* folyónév és ami körülötte lehetett. In: HAJDÚ MIHÁLY – RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom*. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 107–109.
- Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872.
- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei* 1–2. Szerk. PESTI JÁNOS. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982.
- BUDENZ JÓZSEF 1873–1881. *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- DRESKA GÁBOR 2013. A béli monostor Szent László-féle összeírólevele (1086). In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk., *Isten házában, közösségben. Bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Szent Maurícius Monostor, Bakonybél. 131–146
- EDELSPACHER ANTAL 1876. *Csaj*. *Magyar Nyelvőr* 5: 193–197.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FKnT. = Bába Barbara – Nemes Magdolna, *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1962. *Szóhasadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. Korai ómagyar kori folyóvíznevek. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HA. = *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 1–[4]. Közzéteszi HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék / Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997–[2017].

- HO. = *Hazai okmánytár* 1–8. Kiadják NAGY IMRE et al. etc. Sauerwein/Franklin, Győr/Budapest, 1865–1891.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. Nyelvjárási lexikológia. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. 375–396.
- HEGEDŰS ATTILA 2008. Jel és jelentés a földrajzi nevekben. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Jel és jelentés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 129–134.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés*. 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1: 25.000. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2007
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. Patak. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE, Budapest. 664–673.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HOLLER LÁSZLÓ 2009. Egy XIII. századi remetekápolna – *Idegsyt Beatae Elizabeth* – lokalizálása. Nyelvészeti vizsgálódások a *séd* és a *kút* szavak körében. *Magyar Nyelv* 105: 17–29, 188–202.
- IMREH BARNA 1942. Küküllő-, Maros- és Nyárád-vidéki helynevek a XVI–XIX. századból. *Magyar Népryelv* 4: 405–421.
- JERNEY JÁNOS 1854. *Magyar nyelv-kincsek Árpádék korszakából* 1–2. Bucsányszky Alajos, Pest.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. *A nevek világa*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350*. 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005.
- KRESZNERICS FERENC 1831–1832. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. 1–2. Egyetemi Nyomda, Buda.
- LŐRINCZE LAJOS 1950. A *seg* térszínformánév. *Magyar Nyelv* 46: 53–60.
- MSZFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei* 1–3. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1978.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1883. Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. *Magyar Nyelvőr* 12: 436–447.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvémlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- ÓmOlv. = JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ, *Ó-magyar olvasókönyv*. Danubia, Pécs, 1929.
- PAIS DEZSŐ. 1939. *A veszprémvölgyi apácák görög alapítólevele mint nyelvémlék*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1954. *Sít*. *Magyar Nyelv* 50: 169–170.
- PELCZÉDER KATALIN 2017. Az *igy* ~ *ügy* lexéma problematikája. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 103–116.
- PELCZÉDER KATALIN 2021. The Onomatosystematical Study of Toponyms in the Bakonybél Census. *Argumentum* 17: 1–15.
- PESTI JÁNOS 1987. A *ság*, *ség*, *seg* (~*segg*) és a *séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 12: 32–53.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története* 1–12. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. Szent-István-Társulat, Budapest, 1902–1916.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

- SZABÓ T. ATTILA 1936. *Nyír, nyírés. Magyar Nyelv* 32: 47–48.
- SZABÓ T. ATTILA 1939. *Séd ~ síd ~ sid. Magyar Nyelv* 35: 51–52.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- Tsz. = *Magyar tájszótár*. A Magyar Tudós Társaság, Buda, 1838.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei. 4. A Veszprémi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC – VARGA MÁRIA. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000.
- VÖRÖS OTTÓ 1999. *Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 211. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS – BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.

An etymological and historical analysis of the geographical common noun *séd* ‘brook’

The subject of the study is the history of the hydrographic common noun *séd*, based on the occurrences of the word as common noun and a place name in the Old Hungarian period. The paper discusses issues concerning the phonological history of the word, its variants, and their spatial and temporal distribution and occurrence. The determination of the meaning of *séd* is done by simultaneous consideration of several viewpoints in which the geographical environment of the occurrence of the word has a crucial role. Finally, the study surveys and summarizes etymological ideas related to the word.

Keywords: geographical common nouns, Old Hungarian period, word geography, etymology.

PELCZÉDER KATALIN
Pannon Egyetem

Pedz

Az alábbiakban arra mutatok rá, hogy *pedz* igénk tulajdonképpen homonima, kettős átvétel, s jelentései az átadó szavak, részben a német *beizen* ige és részben a szerb-horvát *pecati* ige átvételével magyarázhatók. Így a szó összes jelentésének egybesorolása végső soron népetimológiának minősíthető. Idáig etimológiai szótáraink egy erősen poliszém *pedz* igével számoltak, s hangutánzó(-hangfestő) eredetűnek minősítették (TESz. 3: 144; EWUng. 2: 1136; ESz. 628–629). A *pedz* 1792-től adatolható nyelvünkben, s szerztegazó jelentései a 19. században jelentek meg. Előbb a szerb-horvátból lett átvéve a *pedz* szó, az azonos alakú német jövevényszó évtizedekkel később érkezett. A bemutatandó homonímia szinkrón érvényessége azonban kérdéses, de a modern szinkrón jelentéstan nem is rendelkezik megbízható kritériumokkal a homonímia és poliszémia megkülönböztetésére